

Resultats de les darreres campanyes d'excavació a la Ciutadella de Roses (Alt Empordà)

ANNA MA PUIG, CARMÉ CARRASCAL, MARCEL PUJOL,
MIREIA TEIXIDOR I GEMMA VIEYRA

Des del setembre de l'any 1993, moment en què s'inicien les actuacions dirigides des del Pla Director d'intervencions a la Ciutadella de Roses,¹ fins al desembre de 1994, s'han realitzat un total de tres campanyes arqueològiques. Les excavacions, deutes a terme pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, en conveni amb la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Roses, s'han realitzat a partir d'uns objectius predeterminats. Es poden resumir en quatre punts bàsics: la determinació de l'existència de restes d'època antiga en el solar del pati d'armes de la Ciutadella; l'estudi del tram urbà de la vila medieval; la recuperació del recinte fortificat baixmedieval i, per últim, el acondicionament i el desenrunament de tot el conjunt del monument. A partir d'aquests criteris, s'han obert diversos punts d'actuació, els resultats dels quals resumirem seguidament.

LES MURALLES MEDIEVALS. L'EVOLUCIÓ DELS RECINTES FORTIFICATS

Fins al moment d'iniciar les esmentades campanyes arqueològiques, hom coneixia l'existència de dos nuclis fortificats a redós dels quals es defensaven els habitants de la vila medieval de Roses. El primer recinte, datat de forma imprecisa en època altmedieval, tancava el conjunt de dependències del monestir de Santa Maria de Roses. Aquest establiment monàstic benedictí, documentat des de mitjan segle X,

1. Document redactat per l'arqueòloga Aurora Martín i l'arquitecte Ramon Castells, que orienta els treballs que s'han de dur a terme per tal de recuperar i posar en valor el conjunt històric que encercla el recinte militar.

s'assentava sobre els fonaments d'un antic centre de culte paleocristià, en un turó elevat sobre un paisatge d'aiguamolls, ja ocupat, almenys des del segle V aC, pels primers colonitzadors grecs de la zona. El segon recinte, datat entre els segles XIII i XIV, molt més gran, abraçaria el nucli total de la vila, d'una superfície aproximada d'uns 30.000 metres quadrats, fortificació que quedaria obsoleta a partir de la construcció de la ciutadella militar a mitjan segle XVI per l'enginyer Joan Baptista Calvi.

És precisament gràcies al plànol de l'enginyer que projecta la Ciutadella, datat a l'any 1552 (AGS, *Mapas, Planos y Dibujos*, XXI-51, Estado, leg. 308), que coneixem el perímetre exacte de la muralla baixmedieval de Roses (vegeu fig. 1, reproducció del perímetre medieval dins d'un plànol actual de la Ciutadella). En aquest any J.B. Calvi dibuixa, dins de la fortificació renaixentista, el que en aquells moments era el contorn de les muralles de la vila, transcrivint fidedignament totes les torres de què estava dotat. Aquest document ha estat molt útil en el moment de localitzar els llenços desapareguts d'aquesta muralla i de resseguir-ne el traçat. Abans d'iniciar les excavacions només quedaven d'aquesta muralla bona part del llenç de llevant i restes del de migdia, amb un total de quatre torres rodones i una de quadrada, de les nou torres rodones i tres de quadrades que havia tingut a mitjan segle XVI. Part del llenç de ponent i de tramuntana era difícilment recuperable ja que, en motiu de la construcció de la Ciutadella, ambdós havien quedat sota els talussos contigus al baluard de Sant Jordi (angle nord-oest del recinte), i per tant calia retirar-ne les terres per retrobar els seus fonaments. Els treballs, aleshores, es concentraren en la part desconeguda dels llenços de migdia, ponent i tramuntana; es van fer tres llargues rases de prop de 140 metres de llargada per uns cinc metres d'amplada. Els resultats foren enterament positius, ja que, malgrat l'arrasament de la fortificació produït cap a la fi del segle XVI, es pogueren resseguir la totalitat dels llenços esmentats i descobrir tres de les torres desaparegudes.

En l'estudi paral·lel a la investigació arqueològica, s'havia pogut localitzar un primer esment documental d'aquestes muralles dins el primer quart del segle XIII (PUIG; PUJOL; VIEYRA; CARRASCAL, *Memòria d'excavació*, 1994, p. 145). No obstant això, la datació proporcionada per les excavacions ens situava ben bé dins del segle XIV, després d'analitzar les estratigrafies relacionades amb els nivells fundacionals de les torres dels murs de migdia i dels fonaments d'una part del de ponent. Aquest desfasament cronològic ens va fer fixar l'atenció sobre les característiques dels paraments conservats de la muralla, de la seva planta, així com de la trama urbana interna, coneguda també per un plànol de mitjan segle XVII de l'enginyer Agostin de Alberti (AGS, *Mapas, Planos y Dibujos*, V-175 G.A. leg. 1467). En l'estudi, es va posar en evidència una diferenciació física important en el contorn emmurallat de la vila, que calia relacionar amb la seva evolució urbana al llarg del temps. En conseqüència, a partir d'aquestes observacions fou possible definir un primer recinte baix-medieval, possiblement existent ja a la fi del segle XII, que delimitaria el més antic nucli de població, situat a ponent del recinte monàstic. La seva planta seria possiblement hexagonal (la qüestió queda pendent d'estudi per a propes campanyes), i tindria adossada a llevant la muralla del monestir. El seu para-

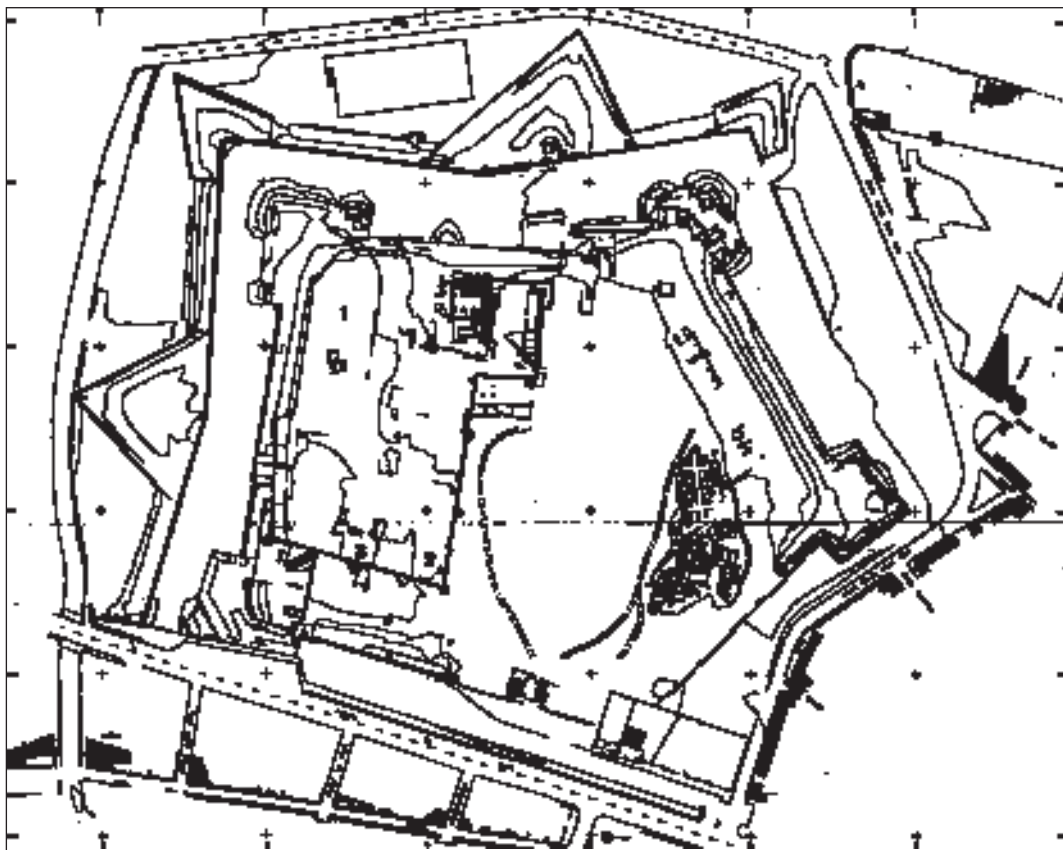

Figura 1. Reproducció del perímetre de la muralla medieval de la vila de Roses dins la planta actual de la Ciutadella militar renaixentista . Indicació dels llocs on s'ha intervingut dins del recinte medieval.

ment, sòlid, encofrat i constituït per pedres irregulars de granit, es diferenciava d'un altre tipus de parament més petit, de pedres diverses i d'aparença menys sòlida. Les defenses d'aquesta muralla serien un conjunt de torres quadrades, una de les quals encara es conserva, i que, per extensió, podem descriure com fetes d'amples murs i potents fonaments. El conjunt estava dotat d'espitlleres, construïdes acuradament amb blocs de granit.

El recinte propi del segle XIV correspondria a una ampliació de l'anterior en direcció cap al mar, durant la segona meitat del segle. Gràcies a la lectura d'un document de l'any 1359 (ADG, MARQUÈS, 1992, núm. 3075), ha estat possible atri-

buir a aquestes reformes les obres que provoquen una disputa entre l'abat Ramon i el comte Ramon Berenguer d'Empúries. Ambdues autoritats jurisdiccionals de la vila s'enfronten quan aquest darrer pren la decisió d'enderrocar part de les muralles, concretament el mur i la torre vers el mar, per bastir-les de nou. A partir del document i de les investigacions arqueològiques, podem identificar com el resultat d'aquesta ampliació la meitat més meridional del recinte conservat, amb una planta de forma rectangular, amb torres rodones, col·locades a distàncies equitatives entre si, i especialment defensada en el llenç de mar. En aquest recinte, les espitlleres són tipològicament diferents a les de l'anterior, fetes amb lloses de pissarra.

En resum, són tres els recintes que cal considerar a partir d'ara en l'evolució urbana de la vila medieval de Roses. En primer lloc cal esmentar la muralla del monestir, poc estudiada, de la qual es coneixien els murs de migdia, ponent i part de llevant, i de la qual, a partir dels treballs de neteja efectuats durant aquestes darreres campanyes, s'ha pogut recuperar la resta del mur de ponent i la seva porta d'entrada. La planta és quadrangular, i tanca un espai d'aproximadament 1.500 metres quadrats (vegeu fig. 1). La segona muralla englobaria l'anterior, almenys des del primer quart del segle XIII, amb una planta probablement hexagonal. És dins de l'espai d'aquesta àrea on es concentren les excavacions sobre el coneixement del tram urbà medieval, del qual parlem en el capítol següent: una xarxa de carrers i illes de cases de disposició irregular, amb carrers sinuosos i traçat complex. A la segona meitat del segle XIV la vila creix cap al mar, i es procedeix a ampliar la muralla després d'enderrocar el mur que delimitava el vell recinte en aquesta direcció. L'urbanisme s'ordena de forma diferent, ben adaptat als desnivells del terreny, disposant les cases en illes paral·leles a la muralla de llevant, en aquest costat, i perpendiculars a la de ponent, a l'altre. En definitiva, una evolució no molt diferent a les de les viles medievals veïnes, amb una fesomia marcada per la particularitat topogràfica del lloc, que es veié truncada per la construcció militar renaixentista que havia de seguir defensant la costa i el port natural de la badia de Roses.

LA VILA MEDIEVAL. EL SEU TRAMAT URBÀ

Un cop delimitat el perímetre i la cronologia dels diversos recintes emmurallats, l'excavació es va centrar en tres àrees diferents a l'interior del recinte medieval: la més extensa és la que es troba en el sector més nord-occidental de la Ciutadella, als voltants del que havia estat l'antic carrer de la Creu (vegeu fig. 1, núm. 1); la segona es va limitar als voltants de la casa coneguda amb el nom de Casa del Governador (vegeu fig. 1, núm. 2), i finalment, la tercera, a l'illa de cases propera a l'antic carrer Nou (vegeu fig. 1, núm. 3), les dues darreres àrees situades al límit de migdia de la vila, el més proper al mar.

La vila medieval va néixer a l'entorn del monestir de Santa Maria de Roses. El primer esment que es coneix d'aquest assentament és del segle XI, d'una població que sembla ser dedicada a la pesca. La seva evolució fou més o menys ininterrompuda, sota la protecció del domini de l'abat de Roses i dels comtes d'Empúries, fins al moment que va patir una gran transformació al veure's englobada dins de la construcció d'una ciutadella militar projectada en temps de l'emperador Carles I. Aquesta important obra provocà l'estancament del seu perímetre urbà i al cap d'uns anys el trasllat de la població civil, i conseqüentment del recinte urbà, cap a l'avui dia conegut com a barri de la Punta. L'èxode més important s'inicià a partir dels efectes de la Guerra dels Segadors, sota l'ocupació francesa (1645-1659), i va ser en motiu de la Guerra Gran (1796) quan la vila vella de Roses va perdre bona part de la seva població i va ser definitivament substituïda per l'emplaçament actual de la vila de Roses, situada a llevant de la Ciutadella.

El plànol més antic que tenim de la trama urbana de la vila és l'anteriorment esmentat de l'any 1643 (AGS, *Mapas, Planos y Dibujos*, V-175 G.A. leg. 1467) que, comparat amb uns estudis a partir d'uns capbreus dels anys 1304 i 1361 (PUJOL, 1993, inèdit), reproduïx d'una manera gairebé fidel la trama urbana medieval. L'àrea urbana més antiga correspon a la del carrer de la Creu, que hauria estat encerclada per la muralla de torres de planta quadrangular. Aquesta àrea fou especialment afectada durant la Guerra dels Segadors arran de l'esclat d'un polvorí veí que va provocar l'enderroc del barri i la mort de bona part dels seus habitants. Un cop ocupada la Ciutadella per les tropes franceses, aquestes varen traslladar la població civil fora del recinte militar i l'àrea es va condicionar per fer-hi uns jardins, tal com es pot veure en un plànol de l'any 1693 (Min. Défense, SHAT, Arch. Génie, art. 14, Château de Vincennes).

Precisament a l'excavació arqueològica d'aquesta zona, just per sota de l'estrat superficial van aparèixer les canalitzacions de regatge dels jardins francesos i, immediatament per sota, les estructures pertanyents al recinte urbà: l'empedrat del carrer de la Creu i els murs de les cases i corrals. En realitat, però, són dues les fases de destrucció documentades en aquest barri. La primera és anterior als esdeveniments bèl·lics esmentats, ja que es produeix a partir de l'enrunament d'algunes cases per poder aixecar el llenç de ponent de la Ciutadella militar a mitjan segle XVI, per damunt del mur de ponent de la muralla medieval. La segona fase és la de destrucció a mitjan segle XVII, a causa de l'explosió del polvorí esmentat, que destruï la resta.

Pel que fa a les àrees excavades al sector de migdia de la vila, mereix un esment especial l'edifici 1 i la Casa del Governador Militar. L'Edifici 1 correspon a una casa que es troba al costat de llevant del carrer Nou, respecta la trama urbana medieval, però s'eixampla pel costat sud, en direcció al mar, cobrint un carreró i els fonaments de la muralla medieval, un cop aquesta havia estat enderrocada. L'edifici consta de quatre àmbits; els dos de migdia, pavimentats amb llo-

ses de pissarra, podrien correspondre a l'ampliació de la casa en època moderna, mentre que els dos de tramuntana estan pavimentats amb rajoles, un dels quals s'ha pogut identificar com la cuina. Aquest edifici és una de les poques cases que perviuen de la xarxa urbana medieval i que es mantenen dempeus, amb certes reformes, habitades pels militars que ocuparen la Ciutadella fins als darrers anys.

Un exemple semblant és la Casa del Governador Militar de la Plaça. l'edifici té una estructura complexa, parcialment desenrunada, i que es troba adossada a la que havia estat una gran estructura de defensa del Portal de Mar de la muralla medieval. Comparant les estructures que hem deixat al descobert i uns plànols del que havia d'haver estat, constatem que es tracta d'un gran edifici amb un pati central i una sèrie d'àmbits tot al voltant, superposats en dos pisos.

EL CONJUNT DE RESTES DISPERSES D'ÈPOCA ANTIGA EN EL SOLAR DE LA CIUTADELLA

Les darreres campanyes d'excavació realitzades a la Ciutadella de Roses han proporcionat una important informació pel que fa al coneixement d'aquest jaciment en època antiga, tot i que, de moment, en tractar-se de troballes aïllades i disperses, tant en el temps com en l'espai, no es pot construir una visió evolutiva global per períodes cronològics.

Les restes més antigues localitzades han estat un conjunt de murs i nivells associats, situats sota la torre quadrada de la muralla medieval (vegeu fig. 2, núm.1) que hem pogut identificar com un moment d'ocupació grega de la primera meitat del segle IV aC. Es tracta d'un total de cinc àmbits, parcialment excavats —tots ells es perllonguen més enllà dels límits de la cala— delimitats per murs de pedra seca conservats en poca alçada. Els estrats amb els quals es relacionen són estrats de reompliment a nivell de fonamentació, d'escasa potència, també molt arrassats. El material ceràmic que defineix la cronologia d'aquestes construccions és molt homogeni i reuneix formes àtiques de vernís negre i de figures roges, pseudoàtiques massaliotes, comunes de pasta clara massaliota, àmfora punicoebusitana de la forma PE 13, àmfores massaliotes de tipus 6, etc.

Pel que fa a les evidències de l'ocupació romana, les darreres excavacions han posat al descobert una sèrie d'estructures, aïllades i de difícil interpretació, que documenten un període que aniria des de la segona meitat del segle II dC fins al segle VI dC, principalment. D'un primer moment, s'ha documentat, a l'extrem d'una de les rases realitzades sobre la muralla medieval, al peu d'una de les torres (vegeu fig. 2, núm. 2), un mur, d'amplada considerable, fonamentat sobre un estrat que es data de la segona meitat del segle II dC., gràcies a un context de TS Africana A de les formes Hayes 3a i 9a i Lamb. 10a, a més de TS Sudgàlica de les formes Deag. 27c, 36 i 37.

Ja d'època més avançada, per damunt de les restes gregues de la primera meitat del segle IV aC, sota una altra de les torres de la muralla (vegeu fig. 2, núm. 3), s'ha

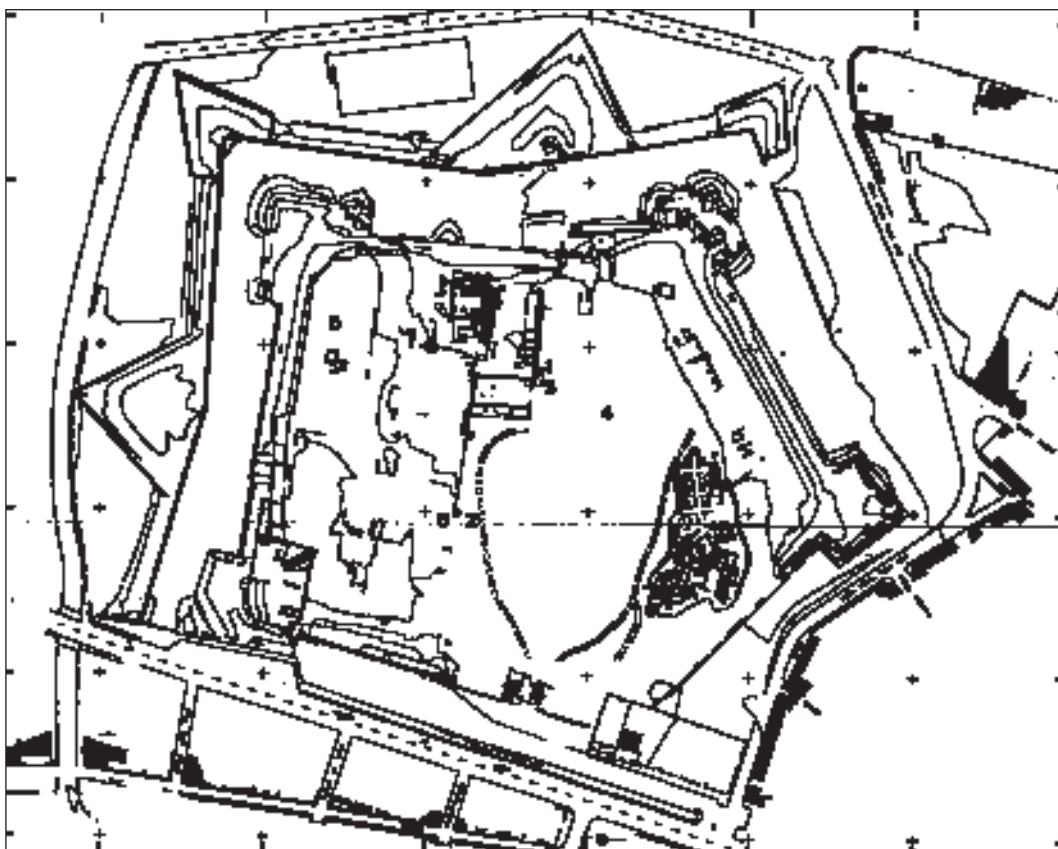

Figura 2. Situació dels diversos punts on han estat localitzades restes diverses d'època antiga, des de la primera meitat del segle IV aC fins a mitjan segle VI dC.

localitzat un pou del qual no ha estat possible precisar el moment de construcció, l'amortització del qual, en canvi, s'ha pogut datar cap a la fi del segle V dC, sembla ser a conseqüència de convertir-se la zona immediata en necròpolis.

En una de les rases obertes al pati d'armes de la Ciutadella (vegeu fig. 2, núm. 4) s'ha excavat un edifici de planta no definida íntegrament que presenta dues fases constructives. La primera fase inclou un conjunt d'estructures no connectades completament que defineixen un àmbit amb restes d'un paviment d'argila. Els estrats inferiors que formen la plataforma d'anivellament sobre la qual s'edifica reuneixen material escàs i poc significatiu. Per contra, els estrats que il·lustren el moment d'ocupació proporcionen abundant material del tipus TS Africana A, forma Hayes 94, Hayes 56, Hayes 89A, etc. que estableix una cronologia als voltants del

segle v dC.

Les estructures corresponents a la segona fase reflexeixen una ampliació de l'àrea ocupada per l'edifici, la planta general del qual continua sense poder ser definida a l'espera d'eixamplar la superfície d'excavació. Les parets, que delimiten quatre àmbits de planta quadrangular de dimensions similars, són de pedra seca i han aparegut molt arrassades. Tot i això, en alguns trams s'observa una disposició de les pedres en forma d'*opus spicatum*. Els estrats sobre els quals s'aixequen aquestes parets, els mateixos que amortitzen les estructures pertanyents a la primera fase, proporcionen una data de construcció posterior a mitjan segle VI dC.

A la meitat de llevant d'aquesta mateixa rasa del pati ha estat excavat un conjunt de tombes que formaria part d'una necròpolis ja identificada per damunt de les restes del conegut barri hel·lenístic i de l'edifici A. Els set enterraments localitzats presenten una tipologia molt variada: enterraments en àmfora, tombes d'obra de planta rectangular amb coberta plana de lloses de pissarra per a inhumacions múltiples successives, tombes de fosa amb coberta amb lloses de pissarra planes per a inhumacions individuals. El primer tipus de tomba s'associa, exclusivament, a enterraments infantils, els altres dos tipus són emprats per enterrar individus, homes o dones indiscriminadament, d'edats molt variades. Els estrats que s'associen a aquest conjunt de tombes contenen materials abundants, sobretot TS Africana D, formes Hayes 94, 91C, 99, 87 A, 104, etc., que ens permeten situar-nos dins del segle VI dC. Igualment entre aquestes terres s'han trobat dos fragments de placa de marbre amb inscripcions en lletra actuària del segle III dC que, amb tota probabilitat, és material fora de context, ja amortitzat durant l'ús de la necròpolis i reutilitzat.

A d'altres punts de la Ciutadella han estat identificats elements arqueològics d'època romana, però ocupen petits espais i solen perllongar-se més enllà del límits de les àrees excavades, per la qual cosa només faciliten un coneixement molt limitat i es fa impossible determinar la funció i establir nexes estructurals. És el cas del subsòl de la vila medieval on han estat identificades diverses restes d'època romana (vegeu fig. 2, núm. 5), concretament es tracta de diferents estrats amb presència exclusiva de ceràmica tipus TS Africana D, forma Hayes 104 A, 81, 93 i Lamb. 55, que es daten als voltants del segle VI dC. També al peu d'una de les torres de la muralla medieval (vegeu fig. 2, núm. 6) s'han posat al descobert dos murs paral·lels, associats a uns nivells del segle VI dC. Possiblement també són d'aquesta època les restes d'un dipòsit d'*opus signinum* localitzat en un punt molt proper a l'església de Santa Maria i la necròpolis situada a llevant d'aquest temple (vegeu fig. 2, núm. 7).

En resum, es pot dir que la documentació de tot aquest conjunt de restes al llarg de les darreres campanyes d'excavació a la Ciutadella ha contribuït extraordinàriament al coneixement del jaciment en època romana. Anteriorment, excepte les restes ja excavades de l'edifici A, eren poques les evidències d'ocupació romana en aquest lloc. Enguany, els elements posats al descobert, tot i que no constitueixen una

unitat estructural, ni funcional, ni espacial, permeten extreure una valuosa informació. Si bé tenim alguns elements que cal situar a mitjan segle II dC, la fase més ben documentada comença en contextos del segle V dC, coincidint amb el que F.J. Nieto denomina «quarta fase d'ocupació» (NIETO, 1993, p.188). A continuació hi hauria el conjunt de tombes englobades dins la necròpolis que s'estén tant per damunt del barri hel·lenístic com de la vil·la romana, la qual sembla tenir clars paral·lels amb la necròpoli situada a llevant de l'església de Santa Maria i que s'ha relacionat amb una possible *cella memoriae* paleocristiana.

Cal destacar l'ocupació del segle VI dC, fins ara desconeguda pel que fa a construccions d'habitació, i ara àmpliament verificada a partir de les diferents estructures descobertes en una àmplia zona que abasta des d'una zona molt propera al mar, al sud, fins al sector més occidental de la vila medieval al nord, i s'esten cap a llevant pel subsòl de la meitat més septentrional del pati d'armes de la Ciutadella. Per ara és impossible definir el tipus d'ocupació a partir de les troballes aïllades de què disposem; únicament podem plantejar la hipòtesi d'un no abandonament del solar de la Ciutadella en època visigoda i d'una continuació de poblament almenys fins a mitjan segle VI.

BIBLIOGRAFIA

- CASTELLS, Ramon; CATLLAR, Bernat; RIERA, Josep *Ciutats de Girona, Catàleg de plànols de les Ciutats de Girona des del segle XVII al XX*. Girona: COAC, Diputació de Girona, 1994.
- MARQUÉS, Josep Ma *El cartoral de Santa Maria de Roses (segles X-XIII)*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1986.
- MARQUÉS, Josep Ma *Lletres 1334-1420. Repertori selectiu. Arxiu Diocesà de Girona*, I, 1334-1362, Girona, 1992.
- MARTIN, Aurora; NIETO, F. Xavier; NOLLA, Josep Ma *Excavaciones en la Ciudadela de Rosas. Campañas 1976-1977*. Girona: Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques, 1979. (Sèrie monogràfica, 14.)
- NIETO, F. Xavier *El edificio «A» de la Ciudadela de Rosas. (La Terra Sigillata Africana)*, Girona, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, 1993. (Sèrie monogràfica núm. 14.)
- PALOL, Pere de «Una lápida medieval en Santa Maria de Rosas». A: *Analecta Sacra Tarracoenensia*, XIX, 1946, p. 273-278.
- PALOL, Pere de «Rosas de la antigüedad a la edad Media». A: *Revista de Gerona*, 31, 1965, p.19-29.
- PALOU, Hug *Jurisdiccions i privilegis a la vila de Rosas: orígens de la jurisdicció compartida. Segles X a XVI. Estudi dels documents*. UAB, Treball de recerca, 1989.
- PALOU, Hug «El temple de Santa Maria de Rosas. Noves aportacions als primers documents». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 24, 1991, p. 31-54.
- PALOU, Hug «Orígens urbanístics de la vila de Rosas». A: *Roses, Festa Major 1994*, 1994, p. 2-3.
- PUIG, Anna Ma; PUJOL, Marcel; VIEYRA, Gemma; CARRASCAL, Carme «Resultats de la darrera campanya arqueològica realitzada a la Ciutadella de Rosas (Alt Empordà)». A: *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 1994, p. 156-

165.

PUIG, Anna Ma; PUJOL, Marcel; VIEYRA, Gemma; CARRASCAL, Carme «Represa dels treballs arqueològics a la Ciutadella de Roses». A: *Roses, Festa Major 1994*, 1994, p. 25-31.

PUIG, Anna Ma; PUJOL, Marcel; VIEYRA, Gemma; CARRASCAL, Carme «Els recintes emmurallats de la vila medieval de Roses». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 27, 1994. [En premsa.]

ABREVIACIONS UTILITZADES

ADG: Arxiu Diocesà de Girona

AGS: Arxiu General de Simancas